หัวใจ พระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

หัวใจพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

หัวใจพระพุทธศาสนา

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน),
หัวใจพระพุทธศาสนา.-- พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.
41 หน้า
1. ธรรมะ.--ธรรมเทศนา.
I. ชื่อเรื่อง.
294.315

ISBN 974-580-834-2

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ มีนโยบายที่จะจัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาเพื่อประชาชนทุกระดับชั้นสามารถอ่านศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนาได้โดยง่าย อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปประพฤติปฏิบัติให้เกิดสันติสุขแก่ชีวิตและสังคม ทั้งจะเป็นการช่วยกันดำรง และส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้มั่นคงสถาพรสืบไปด้วย

มหามกุฏราชวิทยาลัยได้พิจารณาเห็นว่า พระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะจัดพิมพ์เผยแพร่ตามนโยบายดังกล่าว เพราะเป็นเรื่องที่ประกอบด้วยเนื้อหาสาระครบถ้วนบริบูรณ์ และอ่านเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านทุกระดับ มหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้เลือกสรรมาจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นชุด ในชื่อว่า "ธรรมนิพนธ์"

เรื่องหัวใจพระพุทธศาสนา เป็นพระอธิบายเรื่องอริยสัจสี่ อันเป็นประมวลคำสอนทั้งปวงทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้ทรงอธิบายในประเด็นต่างๆ อย่างละเอียด และชัดเจนทั้งในทางปริยัติและในทางปฏิบัติ

เหมาะแก่การเป็นคู่มือศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับสาธุชนทั่วไป มหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้จัดพิมพ์เผยแพร่ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและส่งเสริมพระพุทธศาสนาสืบไป.

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย

มีนาคม ๒๕๔๑

สารบาญ

ปฐมเทศนา	๑
อริยสัจ	๗
ญาณ ๓	๑๓
หัวใจพระพุทธศาสนา	๒๐
มรรคมีองค์ ๘	๒๒

หัวใจพระพุทธศาสนา

ปฐมเทศนา

ปฐมเทศนาคือเทศนาครั้งแรก พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์คือภิกษุมีพวกห้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่พุทธศาสนิกชนได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดจัดขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่งสืบมาจนทุกวันนี้

ปฐมเทศนานี้เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า

พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร

ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น

จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ

ใจความปฐมเทศนามีดังนี้

ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิตคือนักบวชซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะ คือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะซ่องเสพ อันได้แก่ **กามสุขัลลิกานุโยค** *ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม* และ **อัตตกิลมถานุโยค** *ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า* เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลางอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น แต่ว่าไม่ข้องแวะอยู่ในทางทั้งสองนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ให้เกิดจักษุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ **ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ** อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ** *ความเห็นชอบ* **สัมมาสังกัปปะ** *ความดำริชอบ* **สัมมาวาจา** *เจรจาชอบ* **สัมมากัมมันตะ** *การงานชอบ* **สัมมาอาชีวะ** *เลี้ยงชีวิตชอบ* **สัมมาวายามะ** *พยายามชอบ* **สัมมาสติ** *ระลึกชอบ* **สัมมาสมาธิ** *ตั้งใจชอบ*

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาคือ ข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่ อริยสัจ ๔ คำว่า **อริยสัจ** แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้ อริยสัจ ๔ นี้ได้แก่

๑. ทุกข์ ในพระสูตรนี้ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือ ชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ **ความโศก** คือแห้งใจ **ปริเทวะ** คือคร่ำครวญ รัญจวนใจ **ทุกขะ** คือทุกข์กาย เช่น ป่วยไข้ **โทมนัสสะ** คือทุกข์ใจ **อุปายาส** คือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ **อัปปิยสัมปโยค** ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ **ปิยวิปโยค** ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขันธ์ที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย *เหตุให้ทุกข์เกิด* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า **ตัณหา** คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ซัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับ **นันทิ** ความเพลิดเพลิน **ราคะ** ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็นอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ **กามตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ

ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ **วิภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

๓. **ทุกขนิโรธ** *ความดับทุกข์* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่าคือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยคืนตัณหาเสียได้หมด พ้นตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหาทั้งหมด

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่า *มรรค* ได้แก่มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดังกล่าวข้างต้นนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่า **ตรัสรู้** นั้นคือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้นั้นต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ควรอบรม

ให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ได้อบรมให้มีขึ้นโดยบริบูรณ์แล้ว

เพราะฉะนั้น **ญาณ** คือ *ความรู้* จะเรียกว่า "ตรัสรู้" ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น

สัจจญาณ *ความรู้ในความจริง* ว่านี่เป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

กิจจญาณ *ความรู้ในกิจคือหน้าที่* คือรู้ว่าหน้าที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม

กตญาณ *ความรู้ในการทำกิจเสร็จ* คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็น **ญาณ** คือ *ความหยั่งรู้* ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้นโดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ คือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คูณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามีอาการ

๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดังกล่าวนี้จึงเรียกว่าเป็น **พุทธะ** คือเป็น *ผู้ตรัสรู้* ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น **โพธิ** ที่แปลว่า *ความตรัสรู้*

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่ง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สอง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่า เมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อญาณดังกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นพุทธะ คือเป็นผู้ตรัสรู้ และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนั้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมะคือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร

เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของ

คณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วยพระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา และก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์แล้ว ก็เกิดญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมะคือความจริง อันได้แก่อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าทรงมีความรู้ ดังที่แสดงไว้ในพระสูตรดังกล่าวนั้นแล

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไปโดยสังเขป

อริยสัจ

อริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า **ทุกข์** แปลตามศัพท์ว่า *สิ่งที่ทนอยู่ยาก* มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไป จนถึงดับหรือแตกสลาย เรียกง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิดมีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้อง

ดับต้องแตกสลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี้เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเองก็ต้องเป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตรท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กาย ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาดังกล่าวนั้น

ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่นบางท่านอธิบายว่า เมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริงทุก ๆ คนก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่งถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในขั้นเจริญขึ้น ซึ่งเรียกว่าแก่เหมือนกัน คือว่าแก่ขึ้น ก็ไม่รู้สึกว่าจะเป็นทุกข์อะไร แต่ครั้นอายุมากเข้า เป็นแก่ลง ร่างกายเสื่อมลง จึงค่อยรู้สึกขึ้นเมื่อเวลาจะตาย ว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อจะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่ากลัวตายนั้น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยังไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็

อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด

เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อเกิดขึ้นเบื้องต้น แล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี้เป็นความหมายอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความหมายยืน

แต่คนเราเองไปมีตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากและมีอุปาทาน คือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้นจึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจต่าง ๆ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสา-ปิทุกขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลก ตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเอง ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่งที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหานี้ที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ

ก็เป็น **สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์** เป็น **อริยสัจข้อที่ ๒**

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น **ความดับทุกข์** เป็น **อริยสัจข้อที่ ๓** อะไรจะเป็นอะไร ใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้เอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะเกิดความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลกก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ

มรรคนั้นก็หมายความว่าการปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี่แหละเป็นใจความของ **มรรคมีองค์ ๘** ซึ่งเป็น **อริยสัจข้อที่ ๔** ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้

คราวนี้จะอธิบาย **ญาณ** คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจ ที่ว่ามีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น

ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ

๑. **สัจจญาณ** *ความรู้ในสัจจะคือความจริง*

๒. **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ*

๓. **กตญาณ** *ความรู้ในการทำกิจเสร็จ*

การที่จะทำความเข้าใจ **ญาณ** ในอริยสัจ ก็ควรจะทำความเข้าใจ **ญาณ** คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียงเมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดังนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบได้กับ **สัจจญาณ** รู้ว่าจะต้องทำอย่างไรเทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ **กตญาณ** อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี้เทียบได้กับ **สัจจญาณ** จะต้องรู้ว่าจะต้องรักษาอย่างไร นี้เทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี้เทียบได้กับ **กตญาณ** ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะทั้ง ๓ นี้

คราวนี้ว่าถึงความรู้ใน **อริยสัจ** อริยสัจนั้นมี ๔ ข้อ ดังที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจทั้ง ๔ นั้น

ด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า **ทุกข์** ก็ทรงแสดงว่าอะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า **สมุทัย** ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า **นิโรธ** ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อทรงแสดง **มรรค** ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน

ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสัจ ก็ต้องรู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่าความเกิดแก่ตายเป็นต้น เป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั้นเป็นทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าดับตัณหาเสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์จริงหรือไม่

เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดังกล่าวนี้ก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่ชื่อว่ารู้ ดังเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสัจ ฟังเรื่องอริยสัจก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ** รู้ตามสัญญาดังนี้ยังไม่ชื่อว่าญาณ ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแท้แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใครว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความ

เห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือตัวของทุก ๆ คน

ดังทรงแสดงว่านี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างในทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่าเป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเองว่าเป็นความดับทุกข์ มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดีและปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเองว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ญาณ ๓

ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่นอนลงไปเองว่า นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี้เป็นความดับทุกข์ นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า **สัจจญาณ** *รู้ในความจริง* ซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคนทั้งสี่นี้มีลักษณะนิสัยใจคอเป็น

อย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่าได้รู้จักคนทั้งสี่นี้ดีแล้วว่าเป็นอย่างไร

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ* คือ เมื่อรู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่า ทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่า กิจจญาณ รู้ในกิจคือในหน้าที่ที่ควรทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น หมายความว่า รู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจ ๔ นี้ **หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกข์ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัยก็คือ ละ** ดังกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับกัน ดังเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนัก เพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมะ เพราะว่าร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ที่ท่านว่าต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายดังที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้นคือสมุทัย

ต่างหาก ได้แก่ ตัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่ากิเลส เป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลภ โกรธ หลงก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่าเมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกขสัจจะ เพราะร่างกายต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่สอนให้ไปทุบตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทุบตีทำร้ายโทสะคือความโกรธในใจของตัวเองนั้นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทุบตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจ สงบจากความดิ้นรนทะยานอยากก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่บางทีเราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่า

ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้ว จะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้นก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติ ให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุข และคอยรักษาความสงบนั้นไว้

คราวนี้ มรรค **หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่าจะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น** พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้น ที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้น อบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พูดชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจ โดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคดีธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างในให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี่เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘

รู้ในกิจคือหน้าที่ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า **กิจจญาณ**

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น **กตญาณ** *ความรู้ในการทำกิจสำเร็จ* ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณ ความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้ถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ** *ผู้รู้ที่สมบูรณ์* เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่างรอยเท้าช้าง เป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมะเป็น ๔ หมวด คือ

๑. ปริญเญยยธรรม *ธรรมที่ควรกำหนดรู้* ได้แก่ พวกทุกขสัจทั้งหมด หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวโกวาท ก็ได้แก่ธรรมะหมวดขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมด

๒. ปหาตัพพธรรม *ธรรมที่ควรละ* ได้แก่ กิเลสทั้งหมด ที่แสดงไว้ในนวโกวาทก็เช่น อกุศลมูล ๓ นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด

๓. **สัจฉิกาตัพพธรรม** *ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง* ได้แก่ ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ

๔. **ภาเวตัพพธรรม** *ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้น* ได้แก่ ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไป ที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติ ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่ง คือ ในปฐมเทศนานี้ ตอนแสดงทุกขสัจ ไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่าได้รวมไว้ในคำว่า **ทุกฺข** คือทุกข์กาย ในคำว่า **โสก ปริเทว ทุกฺข โทมนสฺส อุปายาส** นั้นแล้ว แต่ในที่มาบางแห่ง ได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า **โสกปริเทวทุกฺข-โทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา** เสีย

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่าน แสดงว่า **ธรรมจักษุ** คือ *ดวงตาเห็นธรรม* ได้เกิดแก่พระ โกณฑัญญะ ซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า **สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็น ธรรมดา** คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสัจแจ้งขึ้น เพราะความหมาย ของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่า สิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอ

บวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า **เอหิ ภิกฺขุ** *จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด* ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า **เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา** แปลว่า *การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่าจงเป็นภิกษุมาเถิด*

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป* เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ ๗ ได้แก่ **จักกรัตนะ** *จักรแก้ว* **หัตถิรัตนะ** *ช้างแก้ว* **อัสสรัตนะ** *ม้าแก้ว* **มณิรัตนะ** *มณีแก้ว* **อิตถีรัตนะ** *สตรีแก้ว* **คหปติรัตนะ** *คฤหบดีแก้ว* **ปริณายกรัตนะ** *นายกแก้ว* เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลกจนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้

ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลก ได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทาง

บ้านเมือง ก็หมายถึงว่า **อาณาจักร** คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้น ก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนา เท่ากับว่าทรงตั้ง **พุทธจักร** ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศนานี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรม เป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้

หัวใจพระพุทธศาสนา

บรรดา **กุศลธรรม** ทั้งสิ้นอันเป็น **ปฏิบัติธรรม** ในพระพุทธศาสนา ย่อมประมวลเข้าใน **มรรคมีองค์ ๘** อันเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ และมรรคมีองค์ ๘ นี้ก็ประมวลเข้าใน **ไตรสิกขา** คือสีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง ก็ประมวลเข้าตาม **โอวาทปาฏิโมกข์** ๓ ข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสฺสูปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม
สจิตฺตปริโยทปนํ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์

ไตรสิกขาก็ดี โอวาท ๓ ข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็น **หัวใจแห่งพุทธศาสนา** ในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจ

ของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า รวมเข้าในอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งเป็น **ภาเวตัพพธรรม** *ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น* อันเรียกว่า **ภาวนา**

หน้าที่ซึ่งพึงกระทำในมรรค หรือในการปฏิบัติธรรม ก็คือภาวนา อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสัมมาทิฏฐิให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาท ๓ ก็คือทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา

ดังได้กล่าวแล้วว่า พระพุทธศาสนาทั้งสิ้นนั้น ประมวลเข้าในสัจจะทั้ง ๔ ทุกขสัจจะนั้นเป็น **ปริญเญยยธรรม** คือ *ธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ* สมุทัยนั้นเป็น **ปหาตัพพธรรม** คือ *ธรรมที่พึงละ* นิโรธนั้นเป็น **สัจฉิกาตัพพธรรม** คือ *ธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง* มรรคนั้นเป็น **ภาเวตัพพธรรม** คือ *ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น* ดังนี้เป็นประมวลพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพุทธศาสนาทั้งสิ้นจำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

มรรคมีองค์ ๘

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนากันนั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสิ้น อันเป็นการปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ของอริยสัจทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น สัจจปัพพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่ ๔ ก็เป็นข้อสำคัญในการปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนา พึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตนให้เป็น **สัมมาทิฏฐิ** ขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้ง ๔

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็น **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็น **สัมมาวาจา** คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูด

เหมาะสม

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็น **สัมมา-กัมมันตะ** การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการงาน ที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤติผิดในกาม แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลาย หรือว่าเว้นจากอพรหมจริยกิจ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็น **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาอาชีวะต่าง ๆ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตนให้เป็น **สัมมาวายามะ** เพียรชอบขึ้น โดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็น **สัมมาสติ** ระลึกชอบขึ้น คือปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔

เพียรทำใจของตนให้เป็น **สัมมาสมาธิ** คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่งกระสับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่า **กรรมฐาน** หัดทำอยู่เนือง ๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนือง ๆ ก็จะตั้งมั่นดีขึ้น แต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบแน่นยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าขั้นของ **ฌาน** มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่น ประกอบด้วยองค์มรรคอีก ๗ ข้อ เป็นเครื่องแวดล้อม เป็นบริวาร องค์มรรคอีก ๗ ข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ดังนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า **สัมมาทิฏฐิ** คือความเห็นชอบนั้นเป็นหัวหน้า คือเมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ สัมมาทิฏฐินั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเอง ย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่า ทานที่ให้ไม่มีผล

การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผลของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะคือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้ยิ่งด้วยตนเอง แล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดังนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็น **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบก็มี ๒ อย่าง คือยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อภพชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้น ก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวายามะ คือเพียรชอบ อันได้แก่ เพียรละมิจฉาทิฏฐิและเพียรทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมา-

ทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฏฐิข้อหนึ่ง สัมมา-วายามะข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่ง จึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็น **สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ ดำริผิดอันเป็นมิจฉา-สังกัปปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันเป็นตรงกันข้าม ก็มี ๒ คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดังนี้ เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริดังนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ

ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพูดที่เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด ก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็น **สัมมาวาจา** วาจาชอบ ก็มี ๒ อย่าง คือที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้นก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็คือวาจาหรือว่าวิรัติความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ เพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็น **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิด นั้นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง

ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบนั้นก็มี ๒ คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ สัมมากัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้นก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยกิจบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่การงานหรือว่าวิรัติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอาชีพอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด อาชีพอย่างนี้เป็น **สัมมาอาชีวะ** อาชีพชอบ มิจฉาอาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ได้แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลบตะแลง ด้วยวิธีพูดหลอกลวง โอ้อวดแบบโฆษณาเกิน

ความจริงทำให้คนหลงนิยม การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลงเชื่อ หรือจูงใจให้คนนิยม การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่าง ๆ ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ นั้นก็มี ๒ อย่าง คือที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ที่เป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมาวายามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดังนี้

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีก ๗ ข้อ เป็นบริวาร พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า **จิตนี้สำคัญมาก** จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำให้ปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือเรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกก็จะ

ปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิด หรือตั้งจิตไว้ผิด ก็จะนำให้ปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบ หรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิตของตนอยู่เสมอ ให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ในความชอบนั้น ไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดังนี้คือ **สัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ** เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบอยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำให้มรรคอื่น ๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่น ๆ เหล่านี้ **สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นหัวหน้า** คือความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบ เป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยมีสัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบประกอบอยู่ด้วยกัน **เป็นหลักในการปฏิบัติ** เมื่อเป็นดังนี้แล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฏฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมา-กัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมีองค์ ๘ นี้บรรลุถึงความงอกงามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ได้แสดงมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือ

ทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิขึ้นเป็นหลักโดยตรัสว่ามีมรรคอีก ๗ องค์เป็นบริวารแวดล้อม และได้ทรงยกสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ว่าเป็นหัวหน้า และต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ไปด้วยกัน ช่วยอบรมทำให้มรรคองค์อื่น ๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรมเพิ่มเติมสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเอง ให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรมสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุก ๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่มุ่งหมายในทางพุทธศาสนานั้น ต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้น ก็จะต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่น ๆ คือ จะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบ เป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ ซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่น

บรรลุถึง **ญาณ** จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ญาณคือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหูทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านี้ก็ไม่นับว่าเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อันเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาดูตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่า สมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นขั้น **ฌานสมาบัติ** อย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทพดามารพรหมมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมามากมายแล้ว ตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่าบรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่ **มรรคผลนิพพาน** เท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรง

บำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ต่ำที่ทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดที่ประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพ้นโลก เป็นโลกุตตร-ธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น **ความพิเศษของพระพุทธศาสนา** จึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพาน อันเป็น **โลกุตตรธรรม** ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรค คือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้

เพราะฉะนั้น **สมาธิที่มุ่งหมายในพุทธศาสนา** จึงมิได้มุ่งหมายถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หูทิพย์ ตาทิพย์ ให้ได้อำนาจจิตต่าง ๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมาธิคือความตั้งจิตใจไว้ถูก มั่นคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาน เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นบาทของปัญญาคือต้องการสมาธิที่จะทำให้ได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ และต่อไปทุก ๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ได้ปัญญา ให้ได้ศีล และให้ได้สมาธิเองที่ชอบยิ่งขึ้นดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น **ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง** ทางพุทธศาสนานั้น

จึงต้องการให้ได้สมาธิเพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นตัวปัญญา ที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ ตั้งอยู่ที่จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนอย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนติ้วอยู่ จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติด ต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย **สัมมาทิฏฐิ** จึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมาสังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบตั้งไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ก็ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาสังกัปปะ** คือความดำริชอบ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่าเมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในทางดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็

ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์ อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียน ความปองร้ายนั้นย่อมเกิดขึ้นที่ขันธ์ ๕ นั่นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธ์ ๕ เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นขันธ์ ๕ เป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดดำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้น ก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้ายเบียดเบียน ก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่ตัณหาหรือโลภ โกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระงับเสียดังนี้

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจาร คือความตรึกความตรอง ที่เป็น **วจีสังขาร** เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตกวิจาร คือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำริอันเป็นสังกัปปะนี้จึงเป็นวจีสังขารเครื่องปรุงวาจา เพราะฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารอันเป็นเครื่องปรุงวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะ

เว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อเหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่เปล่งออกมา ก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ถูกกาละ เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐาน เป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

เมื่อได้สัมมาวาจาคือเจรจาชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจที่จะได้ **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ เมื่อแสดงในทางเว้น ก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

เมื่อได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมเพียงพอที่จะได้ **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะจะทำให้เว้นจากมิจฉาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควรย่อมอาจที่จะได้ **สัมมาวายามะ** เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุ

ถึงความบริบูรณ์

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาสติ** ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมจะควรย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็นสมาธิบรรลุถึงเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต ตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนาคือแนบแน่นแน่วแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาญาณ** คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาวิมุตติ** คือความหลุดพ้นชอบ ตั้งแต่ในขั้นที่เป็น **ตทังควิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว **วิกขัมภนวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน **สมุจเฉทวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และ **นิสสรณวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วยนิพพาน

ตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ เป็น **กุปปวิมุตติ** คือ วิมุตติที่ยังกำเริบได้คือยังเสื่อมได้ หรือเป็น **สมยวิมุตติ** หลุดพ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็น *วิมุตติของสามัญชน* ทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามชั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผล นิพพาน เป็น **อกุปปธรรม** ธรรมที่ไม่กำเริบ คือหลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็น **อสมยวิมุตติ** คือความหลุดพ้นไม่มีสมัยคือตลอดไป เป็น *วิมุตติของพระอริยบุคคล* ทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิ ๘ องค์นี้สำหรับ **พระเสขะ** แต่เมื่อเติมอีก ๒ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลาย ก็เป็นของ **อเสขบุคคล**

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้น ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด และเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น

สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น

สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะนั้น

สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิจฉาสติ และเป็นเหตุละบาป

อกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น

สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสมาธิ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น

สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณ ความหยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมา-ญาณนั้น

สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคมีองค์ ๘ และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ เป็น ๑๐ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติคือความหลุดพ้น ซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่ ๑๐ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธสัจจะด้วยประการฉะนี้

ใน **มหาสติปัฏฐานสูตร** นี้ ก็กล่าวได้ว่า ได้ทรงยกสัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมา-

สมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่น ๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่ง ๆ

แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่าทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุก ๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็น **มรรคสมังคี** ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึง **อัญญา** คือความรู้ทั่วถึง อันเป็นภูมิธรรมขั้นสูงสุด หรือความเป็น **อนาคามี** ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่ปฏิบัตินั้น ๗ ปี ถอยลงมาถึง ๗ วัน หรือ ๗ วันถึง ๗ ปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดังนี้แล้วจะช้าวันหรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่บรรลุผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามีดังนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่หย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุผลเลยนั้นหามีไม่

ISBN 974-580-880-6
9 789745 808805

หัวใจพระพุทธศาสนา
1 030010 012990
ราคา 20.00 บาท